

بررسی تاریخی خیابان (چهارباغ) شهر مشهد در عصر صفویه (۱۰۲۰ - ۱۰۱۶ هـ.ق)

مهدی حقیقت‌بین* دکتر مجتبی انصاری** دکتر محمدرضا پورجعفر***

چکیده

دولت صفوی، در پی تحقق آرمانشهرهایی بوده که ریشه در باورها و اعتقادات اسلامی داشته است. گذشته تاریخی شهرهای صفوی گویای اهمیت آنها به عنوان مکانهایی جهت تجسم سمبل‌ها و نمادهاست؛ سمبل‌هایی که علاوه بر تداعی مفاهیم اعتقادی، نمایش دهنده قدرت دولت حاکمه و نمادهایی هویت دهنده به شهر بوده‌اند. در تاریخ شهرسازی صفوی، از جمله عناصر نمادین، خیابان (چهارباغ)‌های عریض و مستقیمی است که از عناصر اصلی توسعه و بهسازی شهرها در این عصر بوده‌اند. در سابقه تاریخی شهر مشهد نیز به احداث خیابان چهارباغ در زمان شاه عباس صفوی و به منظور بهسازی شهر اشاره شده است که در این مقاله به تفصیل به این مهم پرداخته خواهد شد. بخش ابتدایی این مقاله به توضیح درباره سابقه تاریخی شهر مشهد، بخصوص در عصر صفوی، و همچنین جایگاه منحصر به فرد حرم مطهر در شهرسازی این شهر اختصاص دارد. این مقاله سپس با تکیه به برخی اسناد تاریخی و مطالعات تحلیلی، به تاریخ، چگونگی احداث و همچنین ساختار و ویژگیهای کالبدی، عملکردی و ذهنی خیابان چهارباغ شهر مشهد اشاره می‌نماید. قسمت بعدی مقاله به بررسی میزان تشابه خیابان چهارباغ شهر مشهد با چهارباغ اصفهان می‌پردازد. نتیجه‌گیری این مقاله گویای تشابه خیابان چهارباغ شهر مشهد و چهارباغ اصفهان در پیروی از اصول واحدی است که متناسب با شرایط مکان و عناصر موجود در سایت به کار گرفته شده‌اند.

واژه‌های کلیدی

مشهد، هویت، خیابان، درخت، صفویه

* دانشجوی دکتری پژوهش هنر دانشگاه تربیت مدرس haghghatbin@modares.ac.ir

** دانشیار معماری هنر و معماری دانشگاه تربیت مدرس و نویسنده مسؤول مکاتبات ansari_m@modares.ac.ir

*** دانشیار شهرسازی هنر و معماری دانشگاه تربیت مدرس pourja_m@modares.ac.ir

۱- سابقه تاریخی شهر مشهد

در دوران اسلامی، خراسان از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده، به طوری که از طرفی مهد نوایغ و بزرگان علمی، مذهبی، فرهنگی و هنری بوده و به همین دلیل قرون اولیه اسلامی در خراسان، قرون طلایی تمدن اسلامی خوانده شده است؛ و از سوی دیگر، شهرت و اعتبار امروزی آن مربوط به استقرار یکی از بزرگترین و مهمترین اماکن مذهبی شیعه؛ یعنی حرم ملکوتی حضرت ثامن الائمه علی بن موسی الرضا(ع) در شهر مشهد است.

اصطخری(م:۳۴۶هـ ق) «اولین کسی است که در قرن چهارم، مدفن امام رضا(ع) را مشهد نامید»(قصابیان، ۱۳۷۷: ۲۷). او در کتاب **مسالك و ممالك**، در توصیف توس، به مشهد امام رضا اشاره دارد و می نویسد: «... و اگر توس را در شمار نشابور گیریم، شهرهای توس این است: رادکان، طابران، بزدغور، نوقان- کی مشهد علی بن موسی الرضا رضوان الله علیهما و گور هارون الرشید آنجاست به چهار فرسنگی شهر»(اصطخری، ۱۳۶۸: ۲۰۵).

مشهد و توس قبل از سلاطین صفوی چندین بار مورد تهاجم قرار گرفته و هربار دچار آسیب جدی شده‌اند: حمله غزان در سال ۵۴۸هـ ق، حمله مغول در سال ۶۱۷هـ ق، حمله میرانشاه فرزند تیمور در سال ۷۹۰هـ ق و سرانجام حمله عبیداله خان ازبک در سال ۹۱۸هـ ق.

سلاطین صفوی که در اعتلای شعائر مذهب شیعه سعی وافر داشتند، خراسان و بخصوص مشهد را مورد توجه خاص قرار دادند. بر همین اساس، هرات در عهد شاه اسماعیل اول از دارالملک خراسان خارج شد و شهر مشهد جای آن را گرفت. در دوران پادشاهی شاه عباس اعتبار و رونق شهر مشهد رو به فزونی نهاد.

شاهراهی میان اصفهان، مشهد و هرات احداث گردید و کاروانسراها و آب انبارهای بزرگ در مسیر آن ساخته شده، صحن عتیق نیز در این عهد توسعه یافت (مخلصی، ۱۳۷۴: ۶۲۶ و ۶۲۷).

بررسی سابقه تاریخی شهر مشهد نشان می دهد که اقداماتی که در زمان حکومت شاه عباس صفوی در شهر مشهد انجام گرفته است، موجب بروز تحولی عظیم در ساختار کالبدی این شهر شده است که در ادامه به آن پرداخته خواهد شد.

۲- احداث خیابان(چهارباغ)شهر مشهد در عهد شاه عباس صفوی

با توجه به اسناد تاریخی مشخص می‌گردد که طی عصر صفوی و تا قبل از حکومت شاه عباس، شهر مشهد؛ بجز اقدامات مرتبط با دیوار شهر که جنبه امنیتی داشته است، از هیچ اقدام و طرح مؤثری در مقیاس شهر برخوردار نبوده^۱ و بیشتر اقدامات انجام شده در این عصر در راستای توسعه و بهسازی حرم مطهر بوده است. بر اساس مطالعات تاریخی پیرامون شکل شهر مشهد و مهمتر از همه، توصیفات عنوان شده از سوی سیاحان و وقایع نگاران، مشخص می‌گردد مهمترین اقدامی که در مقیاس شهری و در زمان حکومت شاه عباس صفوی در مشهد انجام گرفته، احداث خیابانی مستقیم بوده است.

مطابق با کتاب **تاریخ عباسی** (روزنامه ملاجلال)

مهمترین سفر شاه عباس به مشهد که موجب بروز تحولات اساسی در کالبد شهر مشهد گردیده است، در سال ۱۰۱۶هـ ق اتفاق افتاده است. پس از تمشیت امور غرب کشور و پیروزیهای چشمگیر شاه عباس و سپاه او بر عثمانیها(طی سالهای ۱۰۱۱هـ ق تا ۱۰۱۶هـ ق)، شاه بار دیگر در سال ۱۰۱۶هـ ق سفری مهم به شهر

و یکی در بالا... آنکه در بالا بود ... در میان هشت بهشت از حوضهایی که در میان آن عمارات عالیه ساخته بودند، فواره می‌جست. و فاضل آبی که در آنجا جمع می‌گردید، در زیر زمین شترگلو و نوچه‌ها از سنگ تعبیه نموده، آب را در همه جا از زیر خیابان آورده، و در میان صحن مقدس از زیر حوض چون فواره بیرون آمده، و حوض مملو از آب شده، و از دور حوض که آب جاری می‌گردید، به همان نهر مذکور به سمت محلات خیابان می‌رفت» (مروی، ۱۳۷۴: ۲۰۳)

تصویر ۱: عبور نهر آب از حرم مطهر- تصاویر تاریخی شهر مشهد.

(<http://www.panoramio.com/photo/5443433>)

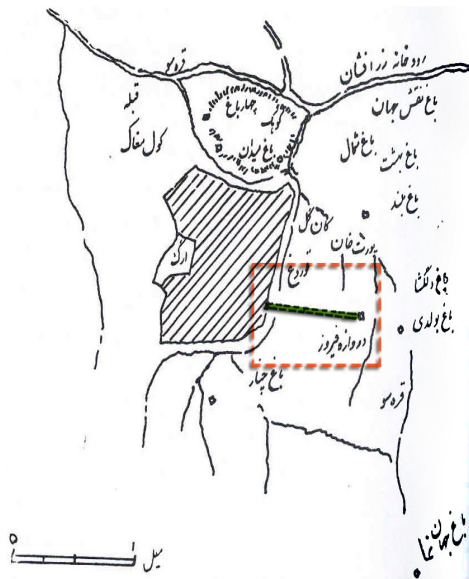
در تاریخ عباسی و تاریخ عالم آرای عباسی عنوان «خیابان» برای مسیر مستقیم احداث شده در مشهد به کار رفته است. براساس تعاریف عنوان شده در لغت نامه دهخدا^۳، خیابان جزئی از اجزای باغ (محور باغ) در باغسازی ایرانی محسوب می‌شود. چنین به نظر می‌رسد که سابقه تاریخی استفاده از خیابانهای مستقیم از پیش طراحی شده که ردیف درختان در طرفین آن

مشهد کرد. در این سفر بود که آب «چشمه کلت»^۲ (چشمه گیلان یا چشمه گلسب) را خریدند و به اضافه بخشی از آب رودخانه توس (کشف رود) به آستانه مقدسه آوردند و وقف حضرت امام (ع) شد. خیابانی نیز از غرب به شرق شهر کشیده شد که در وسط آن نهری جاری بود (در واقع، سرچشمه آبی که در نهر میانی خیابان احداث شده، در زمان شاه عباس جاری بوده است. همان کانال احداث شده به وسیله امیر علیشیر نوایی بوده، که در عهد شاه عباس صفوی ترمیم شده است) و از وسط صحن می‌گذشت. برای این منظور، دو دروازه غربی و جنوبی شهر (بالا خیابان و عیدگاه را هم تغییر دادند، تا خیابان به خط مستقیم دو دروازه را به هم وصل کند) (نقشه ۱)، «تغییر دو دروازه به نهری مستقیم از صحن آستانه بگذرانند» (تصویر ۱)؛ چنانکه اگر «در صحن ایستاده شود، دو دروازه در نظر باشد» و نیز امر شد که در هر دو طرف نهر مزبور در داخل خیابان «درختان بنشانند؛ و هر خانه که به این دو خط (خیابان بالا و پایین) افتد، او را از صاحبخانه بخرند به قیمت اعلی» (منجم- یزدی، ۱۳۶۶: ۳۲۸).

در زمان نادر، حوض میان صحن مقدس به چهار قسمت تقسیم می‌شود و حوضی دیگر در وسط اضافه می‌شود که آب آن از زیر بالاخیابان می‌گذشته و در حوض میانی ظاهر می‌شده است که شرح آن در عالم آرای نادری چنین آمده است:

«نظر به فرمان واجب الادعان، حوضی را که سابق بر این در میان صحن مقدس بود که اول استادان بنا گذاشته بودند، چهاربخش نموده، و در میان حقیقی آن حوض مذکور [حوضی که از دارالسلطنه هرات آورده شده بود] را نشانند (مروی، ۱۳۷۴: ۲۰۲). در پیش چهارباغ آب انباری ساختند که یکی در زیر بود،

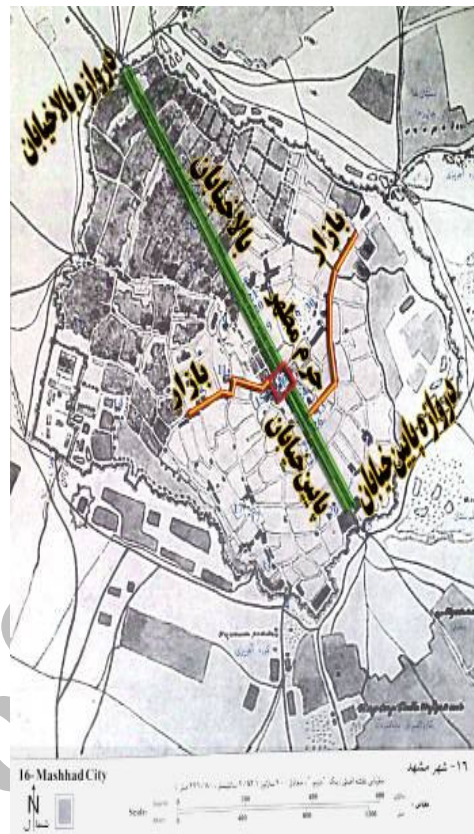
بوده‌اند و از فیروز یا «دروازه فیروزی» شهر سمرقند به باغ دلگشا منتهی می‌گردیده است (نقشه ۲). «باغ دلگشا تا دروازه فیروز خیابان کرده در هر دو طرف دو چوب تزک ایستاده کرده» (بابر، ۱۳۰۸ هـ. ق: ۳۰). دونالد ویلبر این طرح و روش [در خیابان سازی] را مشابه آنچه در اصفهان (منظور خیابان چهارباغ است) در قرن هفدهم میلادی اتفاق افتاده می‌داند^۴ (ویلبر، ۱۳۸۵: ۶۰).

نقشه ۲: شهر سمرقند و خیابان قوروغ در قرن پانزدهم میلادی/نهم هجری
منبع: نگارندگان، نقشه اصلی (ویلبر، ۱۳۸۵: ۶۱).

۳- تاریخ احداث و ابعاد خیابان (چهارباغ) شهر مشهد.

تاریخ دقیق سفر شاه عباس که منجر به احداث خیابان (چهارباغ) شهر مشهد شده، اندکی مغشوش است. چنانکه در بالا اشاره گردید، در تاریخ عباسی (روزنامه ملاجلال)، تاریخ این سفر شاه عباس در سال ۱۰۱۶ هـ. ق عنوان شده است، درحالی که اسکندر بیگ منشی سفر شاه در سال ۱۰۱۶ هـ. ق را

نقشه ۱: شهر مشهد در سال ۱۸۵۸ م، نقشه برداری شده توسط نقشه بردار ژارنیف

منبع: نگارندگان، نقشه اصلی (مهریار، ۱۳۷۸: ۱۴۳)

کاشته شده اند (مطابق با الگوی محور باغ ایرانی)؛ ریشه در باغ شهرهای عصر تیموری دارد و در عصر صفوی این شیوه خیابان سازی به صورتی متفاوت (خیابان، به عنوان فضای عمومی چندمنظوره) در چهارباغ اصفهان استفاده شده است. پس از چهارباغ اصفهان، این الگوی خیابان (چهارباغ) سازی در شهرهای دیگری، چون مشهد و شیراز نیز استفاده می‌شود.

در خراسان بزرگ سابقه تاریخی احداث خیابانهای مستقیم درخت دار به عهد تیموری بر می‌گردد. بابر خیابان باشکوهی (خیابان قوروغ) را توصیف می‌کند که در دو طرف آن درخت کاج کاشته

فیزیکی این خیابان اشاره شده است. کلنل مک گره گور (Col. C. M. Macgregor) (در نیمه سال ۱۲۹۲ هـ ق/ ژوئیه ۱۸۷۵ م روانه مشهد شده است) درباره ابعاد این خیابان چنین نوشته است:

«وجه مشخص مشهد «خیابان» است که کاملاً مستقیم می باشد و درازای آن به حدود یک کیلومتر می رسد، عرض آن در اصل هشتاد پا بوده، ولی اکنون کاهش یافته است» (مک گره گور، ۱۳۶۶، ۲۵۵). لرد کرزن^۵ نیز ابعاد این خیابان را چنین عنوان کرده است: «... خیابانی مستقیم است که در ازای آن تقریباً یک میل و سه چهارم میل است ...، عرض سراسر خیابان تقریباً هشتاد پاست» (کرزن، ۱۳۶۲: ۲۱۵ و ۲۱۶).

۴- وصف خیابان (چهارباغ) شهر مشهد از نگاه سیاحان

شهر مشهد و خیابان شگفت آن مورد توجه شاه عباس دوم (۱۰۵۲ تا ۱۰۷۷) و همراهان او قرار گرفته، چنانکه یکی از ایشان گفته است:

«ز آن ثانی چرخ چون کهکشان
کشیده خیابانی انبساط
دو سوی خیابانش از کاخ نغز
لبالب چو بادام توأم زمغز
به توصیف او هرچه گویی بجاست
کرین ره به جنت توان رفت راست
مگر آسمان، سالک نکته دان

که بست از خیابان کمر بر میان» (جرزی، ۱۳۵۱: ۳۲۶)
اکثر سفیران و جهانگردانی که در عهد سلطنت شاه عباس به ایران سفر کردند، یا مشهد را ندیده اند (به واسطه محدودیتهای مربوط به ورود افراد غیر مسلمان) و «یا به تفصیل درباره خراسان مطالبی ننگاشته اند و یا اگر چند نکته ای در سفرنامه های آنها یافت شود، گره

همراه با رویداد خاصی گزارش نکرده است. بنا به نوشته های وی، این سفر از دارالسلطنه قزوین آغاز می گردد و شاه «بعد از سپاس مواهب یزدانی و فراغ آداب زیارت و خدمات روضه مقدس عنان عزیمت به مستقر دولت معطوف گردانیده، به تاریخ بیست و ششم شهر رجب المرجب پرتو وصول به دارالسلطنه اصفهان انداخته» (منشی، ۱۳۷۷: ۱۲۳۹) است، لیکن در شرح وقایع سفر بعدی شاه که در سال ۱۰۲۰ هـ ق (مطابق با بیست و ششمین سال سلطنت شاه عباس) انجام شده است، اسکندر بیک منشی به چگونگی احداث و توصیف ویژگیهای خیابان (چهارباغ) اصلی شهر اشاره می کند:

«خیابانی از دروازه غربی شهر تا شرقی طرح فرمودند که از هر طرف به صحن مبارک رسیده از میان ایوانها بگذرد و چون ساکنان مشهد مقدس معلی و زوار روضه متبرکه از قلت آب در عذاب بودند، آب از انهار چشمه جلست و قنوات مجدداً احداث کرده آن حضرت به شهر درآورده نهری در میان خیابان و حوضی بزرگ در وسط صحن موسع مذکور احداث فرمودند که آب از حوض گذشته به خیابان شرقی طرف پایین پای مبارک جاری گردد» (همان: ۱۴۰۹).

با توجه به تفاوت زمانهای عنوان شده در تاریخ عباسی و تاریخ عالم آرای عباسی چنین به نظر می رسد که دستور احداث این خیابان در سال ۱۰۱۶ هـ ق توسط شاه عباس صفوی صادر شده و عملیات اجرایی آن تا سال ۱۰۲۰ هـ ق طول کشیده است. در سال ۱۰۲۰ هـ ق، این خیابان آن گونه که در طرح اولیه مدنظر بوده، تجسم یافته است. این خیابان «دارای ۲۲ ذرع عرض و ۲۸۰۰ ذرع طول بوده است» (سیدی، ۱۳۷۸: ۳۸۹).

در بعضی از منابع تاریخی و سفرنامه ها به ابعاد

از مشکل ما نمی‌گشاید» (طاهری، ۱۳۴۸: ۱۹).

پس از اینکه در دوره افشاریان، شهر مشهد به عنوان پایتخت این سلسله برگزیده می‌شود و همچنین در دوران قاجار، در بعضی از سفرنامه‌ها می‌توان به توصیفات مبسوط تری درباره ویژگیهای بصری، کالبدی و فضایی شهر مشهد دست یافت. اگر چه بسیاری از سفرنامه‌ها، بیشتر به اوضاع سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و بازرگانی آن زمان پرداخته‌اند، لیکن مطالعه اطلاعات موجز ارائه شده در این سفرنامه‌ها که به توصیف ویژگیهای کالبدی- فضایی شهر مشهد اختصاص دارد، خالی از لطف نیست.

جیمس بیللی فریزر (James Baillie Fraser)، بازرگان انگلیسی در به سال ۱۲۳۷ ه. ق/ ۱۸۲۱ م. از راه هرمز، بوشهر، شیراز، قم و تهران خود را به مشهد رسانید. وی در سفرنامه خود به شهر و ویژگیهای کالبدی- فضایی آن نیز اشاره می‌کند:

«جاده‌ای که از چهارباغ به ارگ حکومتی منتهی می‌گردد، تا مسافت زیادی صرفاً از میان خانه‌های مخروطی بلند و باشکوهی که روزگاری قرارگاه ثروتمندان و اعیان شهر بوده و اکنون دیوارهای آن فرو ریخته است، می‌گذرد. همین که مسافر از شمال شرقی وارد دروازه نو گردید، خود را در میان ویرانه‌هایی می‌بیند که چون بیابانی خشک در آن هیچ گونه اثری از زندگی نیست. همه سو بدین منوال است تا آن که تازه وارد به خیابان مرکزی شهر و پیرامون آستان قدس می‌رسد» (Frasar, 1984: 443).

آرمی نیوس وامبری (Arminius Vambery) که از زادبوم خویش، مجارستان، حرکت کرده و در سال ۱۲۸۰ ه. ق به مشهد رسیده است، چنین می‌نویسد: «ما از خیابان وسیع و درازی که پایین خیابان نام داشت، گذشتیم و رو به صحن شریف نهادیم. نهر

عریضی که در وسط خیابان قرار دارد (تصویر ۲) و ماریچ گونه^۲ از میان شهر می‌گذرد، منظره‌ای به غایت دلپذیر به شهر بخشیده است. در دو سوی این نهر، به فاصله‌های معین درختانی کاشته‌اند که مردم در زیر سایه آنها می‌آرمند؛ و در واقع، این ممیزه است که مشهد را یکی از دلرباترین شهرهای ایران می‌کند» (Vambery. 1973: 284-285)

تصویر ۲: خیابان (چهارباغ) شهر مشهد- تصاویر تاریخی شهر مشهد (<http://www.panoramio.com/photo/5443421>)

آرتور کمبل ییت (Arthur Campbell Yate) در سال ۱۸۸۵ م/ ۱۳۰۲ ه. ق به مشهد سفر کرده است. وی درباره شهر مشهد و خیابان (چهارباغ) آن و باغهای احداث شده در طول این خیابان چنین نوشته است: «مسیر اصلی در اینجا «خیابان» نامیده می‌شود که واقعاً زیباست و پهنای مناسبی دارد. مغازه‌ها، خانه‌ها و باغها در طول آن قرار دارد و در مرکز آن دو ردیف درخت چنار زیبا کاشته شده است. علاوه بر این، تلگراف خانه نیز در این خیابان مستقر شده و مقبره امام رضا در بخش جنوب شرقی واقع است. ... در سمت مغرب شهر تا چشم یارای دیدن داشت، باغهای

«بالاخیابان» و «پایین خیابان» از حالت چهارباغ اولیه خود که ریشه در تاریخ کهن مشهد، داشت به صورت یک خیابان معمولی درآمد (ماهوان، ۱۳۸۳: ۱۸۶).

۵- علل و عوامل مؤثر در استفاده از شیوه خیابان (چهارباغ) سازی صفوی در شهر مشهد مقدس
از مطالعه آثار و نوشته‌های تاریخی عصر صفویه که در ارتباط با شهر مشهد نگاشته شده اند، چنین به نظر می‌رسد که در این عصر، عوامل زیر در انتخاب شیوه خیابان (چهارباغ) سازی، به عنوان روشی مؤثر در بازسازی و هویت بخشی به بافت فرسوده شهر مشهد و تأکید بر حرم مقدس - به عنوان مهمترین نشانه و هویت شهر - مؤثر بوده‌اند:

• **افزایش امنیت سیاسی، اجتماعی و اقتصادی:**
کشیدن خیابان مستقیمی به این وسعت، از دروازه شرقی به غربی شهر، برای شهری مانند مشهد مقدس که بارها در اعصار گذشته مورد تجاوز و غارت ازبکان قرار گرفته بوده، از نظر سیاسی - نظامی اقدامی جسورانه بوده است. لذا تحقق این عمل نشان دهنده قدرت دولت صفویه و شاه عباس صفوی در سرکوب ازبکان و برقراری آرامش و امنیت است.

• **ایجاد مسیر ارتباطی قوی و شاخص برای دسترسی به حرم رضوی:** حرم مطهر امام رضا(ع) - به عنوان شاخص‌ترین نقطه و نشانه شهر مشهد (به لحاظ مادی و معنوی) - باید دارای دسترسی و ارتباط مناسبی هم از داخل و هم از خارج شهر باشد. لذا می‌توان احتمال داد که این مهم در انتخاب شیوه خیابان (چهارباغ) سازی صفوی و احداث «خیابان» (چهارباغ شهر) با آن وسعت و ارتباط دهنده‌گی قوی، بسیار مؤثر بوده است.

• **تأکید بر حرم مطهر به وسیله هدایت دید:**
خیابان (چهارباغ) عریض احداث شده در شهر مشهد

خرمی گسترده شده؛ اما در سمت مشرق، این گونه باغها انگشت شمار بود یا ابداً از خرمی نشانی نداشت» (Yate, 1887: 365)

کلنل مک گر گور اسکاتلندی خیابان (چهارباغ) شهر مشهد را این گونه توصیف کرده است:

« این «خیابان» بجز آن جا که به حرم می‌رسد، از میان شهر عبور می‌کند. از میان آن نهر آب کثیفی می‌گذرد که در چند نقطه بر روی آن سکوهایی ساخته‌اند و مردم بدون توجه به بوی بد آن بر روی این سکوها می‌نشینند و تفریح می‌کنند. گفته می‌شود دو طرف خیابان در گذشته درختکاری شده بود، ولی در حال حاضر تنها بالا خیابان به این درختهای باشکوه آراسته است. «خیابان» بی‌تردید آنچه را که یک خیابان زیبا باید داشته باشد، دارد» (مک گر گور، ۱۳۶۶: ۲۵۵).

لرد کرزن، دولتمرد انگلیسی، از شباهت خیابان (چهارباغ) مشهد با شانزه لیزه - البته از نظر شرقیان سخن گفته است: «آنجا خیابان (یا بولوار) نام دارد و در نظر اهل شرق عین شانزه لیزه باشکوه و جلال می‌نماید. در میان آن کانالی هست ... می‌گویند که لبه کانال و کف خیابان و پلها در سابق با سنگ ساخته شده بود. ... در دو سمت آن (کانال) به صورت نامرتبی درخت چنار و توت و نارون و بید کاشته‌اند. ... در دو طرف درختان پیاده رو و سپس دکانهای بازار است که بسیار جالب توجه است» (کرزن، ۱۳۶۲: ۲۱۵-۲۱۶).

طبق اسناد تاریخی تا قبل از سالهای «دهه ۱۳۲۰ش» روی نهر وسط خیابان باز بوده و آب جاری آن استفاده می‌شده است. از آن سالها به بعد «ضمن تجدید سنگ فرش حیاط صحن عتیق صفوی با سنگهای سفید هشت ضلعی روی [نهر در] صحن پوشانیده شد. در سال ۱۳۴۵ش شهرداری [نیز] با قطع درختان دو طرف نهر، روی آن را پوشانید و

به واسطه مسیر آب و ردیف درختان میانی، تقویت پرسپکتیو و هدایت دید به سمت حرم و تأکید بر آن را به همراه داشته است.

● **تجسم بخشیدن به ویژگیهای بهشت جاودان:** در توصیفات مختلف عنوان شده در منابع تاریخی صفوی، از حرم مطهر با عناوین «روضه رضوان» (منشی، ۱۳۷۷: ۱۴۰۹) و «روضه مقدس» (همان: ۱۲۳۹) و... یاد شده است. از این رو، چنین به نظر می‌رسد که ایجاد مسیر ارتباطی خاص به حرم، با ویژگیهای بهشتی، که تجسمی از توصیفات مربوط به بهشت جاویدان باشد، در انتخاب شیوه خیابان (چهارباغ) سازی صفوی بسیار مؤثر بوده است. بعضی از ویژگیهای این مسیر که در واقع نمودی از بهشت است، در توصیفات سیاحان نیز مورد توجه واقع شده است. «در دو سوی این نهر (نهر میانی خیابان) به فاصله‌های معین درختانی کاشته‌اند که مردم در زیر سایه آنها می‌آرمند» (Vambery, 1973: 284-285).

● **وحدت و کثرت:** خیابان (چهارباغ) سازی صفوی، یکی از بهترین گزینه‌هایی است که صفویان به وسیله آن توانسته‌اند، در یک مجموعه شهری، علاوه بر حفظ شخصیت و معنای هر فضا، کل مجموعه را به وحدت و یگانگی برسانند و گرایش به ایجاد کلیتی یکپارچه و همبسته را در کل مجموعه باعث گردند.^۷ از این رو، ایجاد وحدت بین عناصر مختلف تشکیل دهنده، در عین حفظ شخصیت و معنای هر فضا (حرم مطهر، باغهای حاشیه، دروازه‌های شهر و...) در احداث خیابان (چهارباغ) شهر مشهد مؤثر بوده است.

● **تأمین پایدار آب مورد نیاز شهر:** چنانکه اسکندر بیک منشی در تاریخ عالم آرای عباسی ذکر کرده است، مردم مشهد و زائران از کمبود آب در رنج بوده‌اند:

«چون ساکنان مشهد مقدس معلى و زوار روضه متبرکه از قلت آب در عذاب بودند، آب از انهار چشمه جلست و قنوات مجدداً احداث کرده آن حضرت به شهر درآورده نهری در میان خیابان و حوضی بزرگ در وسط صحن موسع مذکور احداث فرمودند که آب از حوض گذشته به خیابان شرقی طرف پایین پای مبارک جاری گردد» (منشی، ۱۳۷۷: ۱۴۰۹).

از این رو، احداث خیابانی با طرح چهارباغ به همراه نهر میانی، علاوه بر برآوردن اهدافی چون زیبایی، سرزندگی و... می‌توانسته راه حل مناسبی جهت تأمین پایدار (ماندگار) آب مورد نیاز شهر باشد.

۶- ویژگیهای خیابان (چهارباغ) صفوی شهر مشهد مطابق با توصیفات سیاحان

باتوجه به توصیفات سیاحان از خیابان (چهارباغ) شهر مشهد، می‌توان ویژگیهای زیر را از این خیابان به عنوان ویژگیهای شاخص بررسی نمود.

۶-۱- **محل قرارگیری درختان و بدنه سازی حاشیه:** در سفرنامه بسیاری از سیاحان به دو ردیف درختان میانی این خیابان و باغهای حاشیه آن که به ثروتمندان و صاحبان قدرت تعلق داشته، اشاره شده است. توصیف منسوب به شاه عباس دوم و همراهان وی نیز از وجود کاخها در بدنه مسیر خبر می‌دهد (دو سوی خیابانش از کاخ نغز). بعلاوه توصیفات سیاحان درباره خیابان (چهارباغ) مشهد عنوان شده، آرمی نیوس وامبری، آرتور کمبل بیت و مک گرگور بر وجود دو ردیف درخت در این خیابان تأکید کرده‌اند.

۶-۲- **نوع فعالیتهای جاری:** از بررسی توصیفات عنوان شده توسط سیاحان درباره خیابان شهر مشهد، می‌توان فعالیت های زیر را به عنوان فعالیتهای غالب در این مسیر نام برد:

خیابان(چهارباغ) شهر مشهد، در راستای تأکید بیشتر بر حرم مطهر، به عنوان هویت شهر مشهد بوده است.

در مقیاس خرد، بعضی از ویژگیهای خاص کالبدی این خیابان، مانند عریض و مستقیم بودن، به لحاظ بصری هویت ویژه‌ای به این خیابان بخشیده است که مورد توجه تمامی سیاحان نیز قرار گرفته است؛ چنانکه آرمی نیوس وامبری و یا کلنل مک گرگور نیز بر مستقیم بودن، وسعت و عرض این خیابان و همچنین حرم مطهر به عنوان نقطه کانونی آن تأکید کرده‌اند.

به لحاظ معنوی، بعضی از ویژگیهای استفاده شده در این خیابان هویت بخش بوده‌اند. چنین به نظر می‌رسد وسعت مسیر، استفاده از آب جاری، بدنه سازی به وسیله کاخ- باغها، ردیف درختان میانی، سکوهایی که بر روی نهر میانی ساخته شده بودند و... همه در راستای ایجاد هویت معنوی ویژه برای مسیر، به عنوان نمودی از راههای بهشتی بوده که در قرآن^۸ توصیف شده است؛ در واقع، مسیری با ویژگیهای بهشتی که به «روضه رضوان»(حرم مقدس) می‌رسیده است.

۴-۶- استفاده از عناصر فرعی در منظره سازی: چنانکه از توصیفات عنوان شده در سفرنامه سیاحان برآورد می‌شود، درختان و نهر میانی، عناصر اصلی در منظره سازی خیابان(چهارباغ) شهر مشهد بوده‌اند. علاوه بر عناصر اصلی، از بعضی عناصر فرعی، چون سکوهای مخصوص نشستن بر روی نهر، دروازه‌های شهر و عناصر سازنده بدنه‌های جانبی مسیر(دیوار، سردر^۹ و...) در راستای ایجاد منظر، هویت و عملکرد ویژه برای این مسیر استفاده شده است(تصویر ۳).

۶-۲-۱- گردشگری: این خیابان به لحاظ ویژگیهای گردشگری و عناصر جذب کننده گردشگر، از دو دیدگاه قابل بررسی است: یک دیدگاه به لحاظ جذب و برآورده نمودن نیازهای ساکنان شهر و دیدگاه دیگر جذب زائران و مسافرانی که به این شهر وارد می‌شوند. این خیابان بین دو دروازه ورودی شهر استقرار یافته، از این رو به اجبار مورد توجه و استفاده گردشگرانی که به شهر وارد می‌شده‌اند، بوده است. قرارگیری حرم مطهر و وجود عناصر طبیعی و مصنوع شامل ردیف درختان، نهر آب جاری میانی و تخت‌های قرار گرفته بر روی این نهر، سرزندگی و تنوع ویژه‌ای را برای این مسیر ایجاد می‌کرده است. تنوع کالبدی و فضایی این مسیر، عامل مهمی در جذب گردشگران و زوار و همچنین ساکنان شهر بوده است. از این رو، این محل به عنوان مکانی جهت تفرج، تعاملات اجتماعی و زیارت به حساب می‌آمده است. «مک گرگور» نیز در سفرنامه خود با ذکر سکوهایی برای نشستن مردم بر روی نهر میانی، به جنبه گردشگری و تفرجگاهی این خیابان اشاره کرده است.

۶-۲-۲- ارتباطی: خیابان(چهارباغ) شهر مشهد، شاهراه اصلی ارتباطی شهر و ارتباط دهنده اصلی قسمت‌های مختلف شهر به حرم مطهر بوده است.

۶-۲-۳- مذهبی: حرم مطهر مهمترین عنصر مذهبی این مسیر بوده که خیابان(چهارباغ) در جهت تقویت دسترسی زائران و ساکنان به حرم احداث شده است.

۶-۲-۴- مسکونی: چنانکه در سفرنامه‌ها از جمله سفرنامه فریزر اشاره شده، بخشهایی از بدنه مسیر به خانه‌های اعیان و ثروتمندان اختصاص داشته است.

۶-۳- تأکید بر هویت بخشی: چنین به نظر می‌رسد که در مقیاس کلان، توجه به حضور بعضی عناصر طبیعی و مصنوع(درختان، نهر میانی و...) در منظر

تصویر ۳: خیابان (چهارباغ) شهر مشهد- تصاویر تاریخی شهر مشهد

(<http://www.panoramio.com/photo/5443448>)

۵-۶- استفاده از عناصر تقویت کننده سیمای (ویژگیهای ذهنی) راه.

باغهای دوطرف مسیر و ردیف درختان میانی: کاخ- باغهای دو طرف خیابان (چهارباغ)، ردیف درختان و نهر آب میانی عوامل مهمی بوده اند که علاوه بر سرزنده و زیبا نمودن مسیر، نقش بسزایی در ایجاد حس پیوستگی در کل مسیر داشته اند.	استفاده از عناصر تقویت کننده سیمای راه در خیابان (چهارباغ) مشهد
نقاط ابتدایی و انتهایی: ابتدا و انتهای خیابان (چهارباغ) شهر مشهد توسط دروازه های شهر (بالاخیابان و پایین خیابان) تعریف می شده است. با تعریف دروازه های اصلی شهر به عنوان نقاط ابتدایی و انتهایی مسیر، علاوه بر تقویت جایگاه ذهنی این مسیر به عنوان محور اصلی شهر، نقش مؤثری در تقویت ارتباط مستقیم به حرم از خارج شهر داشته است.	
شیب: شیب طبیعی زمین از محل دروازه بالاخیابان به سمت پایین، به لحاظ ذهنی، جهت مشخصی را برای این مسیر تعریف می کرده است.	
مقیاس: چنین به نظر می رسد اصلی ترین عناصری که به واسطه آنها استفاده کننده می توانند جایگاه خود را نسبت به کل مسیر تشخیص دهد، حرم مطهر و دروازه های بالا و پایین خیابان بوده است.	

جدول ۱: چگونگی استفاده از عناصر تقویت کننده سیمای راه در خیابان (چهارباغ) مشهد (مأخذ: نگارندگان).

- ۷- بررسی میزان تشابه خیابان (چهارباغ) شهر مشهد با چهارباغ اصفهان مطابق با اسناد تاریخی و به لحاظ ویژگیهای کالبدی و عملکردی. باتوجه به اسناد تاریخی ارائه شده، خیابان (چهارباغ)

مشهد در سال ۱۰۲۰ هـ ق آن گونه که در طرح اولیه مدنظر بوده، تجسم یافته است، لیکن زمان طرح خیابان چهارباغ شهر اصفهان^{۱۰} در سال (۱۰۰۵ هـ ق) بوده است. علاوه بر این، در منابع تاریخی از سال ۱۰۰۶ هـ ق به عنوان سال طرح سی و سه پل^{۱۱} جهت اتصال دو بخش شمالی و جنوبی خیابان چهارباغ شهر اصفهان و از سال ۱۰۱۸ هـ ق به عنوان زمان آغاز گردش اختصاصی زنان در این خیابان در روزهای چهارشنبه و در سال ۱۰۲۵ هـ ق از شکل‌گیری این خیابان آنگونه که شاه عباس انتظار داشته است - خبر داده شده است. باتوجه به مطالب فوق مشخص می‌گردد دستور

احداث خیابان (چهارباغ) شهر مشهد، هنگامی توسط شاه عباس صادر می‌گردد که از یازده سال قبل از آن عملیات احداث چهارباغ در شهر اصفهان شروع شده بوده است. با توجه به نزدیک بودن زمان اجرای دو مسیر و با وقوف بر اینکه شاه عباس دارای معماران و مهندسان بنام و ویژه‌ای بوده است^{۱۲}، که در ساخت بناهای شاخص - که نماینده قدرت و شکوه حکومت بوده است - از آنها استفاده می‌نموده است، این احتمال تقویت می‌گردد که شاید شباهتهایی بین این دو خیابان وجود داشته باشد. لذا در جدول (۲) به مقایسه و بررسی میزان تشابه این دو خیابان پرداخته شده است.

ویژگیهای کالبدی و عملکردی		چهارباغ شهر اصفهان		خیابان (چهارباغ) شهر مشهد		تشابه	
محل قرارگیری درختان و بدنه سازی حاشیه.		از گفته‌های فیگوئروا، شاردن و سانسون و همچنین نوشته‌های تاورنیه و جملی‌کاری سیاح ایتالیایی که در سال ۱۱۰۵ هـ ق/۱۶۹۴م. در اصفهان بوده، می‌توان چنین حدس زد که دو ردیف درخت در دو طرف خیابان وجود داشته‌است (۲/ ۱۳۷۸: ص ۱۹۵). همچنین بدنه چهارباغ را سی باغ تشکیل می‌داده‌اند (۱۳/ ۱۳۶۳: ص ۱۹۶).		آرمی نیوس وامبری، آرتور کمبل ییت و مک گرگور از وجود درختان باشکوه در وسط مسیر خبر می‌دهند و بدنه مسیر را متشکل از کاخ- باغهایی متعلق به ثروتمندان دانسته‌اند.		زیاد	
						متوسط	
						۷	
انواع فعالیتهای تجاری		تجاری: مطابق با اسناد تاریخی در کناره مسیر بعضی فعالیتهای تجاری موقت و ثابت مانند قهوه خانه وجود داشته است.		آرتور کمبل ییت از وجود مغازه ها در بدنه خیابان خبر داده است، ولی از زمان احداث مغازه ها اطلاعی در دست نیست.		زیاد	
						وجود حرم مطهر و بعضی عناصر طبیعی و مصنوعی، مانند درختان، نهرمیانی و سکوهای نشستن و... از مهمترین جاذبه‌های گردشگری	

		از آنها(طاووس خانه و شیرخانه)، ورزش چوگان و سوارکاری و... نیز از جذابیت‌های این خیابان بوده است.	
	۳	خیابان(چهارباغ) شاهراه ارتباطی اصلی شهر و ارتباط دهنده قسمت‌های مختلف شهر به حرم مطهر بوده است.	ارتباطی: در عصر صفوی شاهراه ارتباطی قسمت جنوبی دولتخانه صفویه به قسمت بالایی شهر بوده است.
	۴	حرم مطهر و مدارس آن مهمترین عناصر مذهبی و آموزشی این مسیر بوده‌اند.	آموزشی و مذهبی: دو باغ تکیه در اویش حیدری و نعمت الهی که مطابق اظهارات تاورنیه ^{۱۴} در سفرنامه خود، محل نگهداری بعضی آثار مقدسه(نمادهایی) مربوط به حضرت علی(ع) و سایر ائمه بوده است و اجرای مراسم پرده خوانی، نقاشی، شترقربانی و ... نیز جنبه آموزشی و مذهبی داشته است.
			حکومتی: بنا بر اسناد تاریخی و توصیفات عنوان شده بسیاری از باغهای حاشیه به دولتخانه و سران حکومتی تعلق داشته است ^{۱۵}
		چنانکه در سفرنامه‌ها اشاره شده است، بخشهایی از بدنه مسیر به خانه- باغ های اعیان و ثروتمندان اختصاص داشته است.	مسکونی: اکثر باغهای حاشیه چهارباغ و همچنین محله عباس آباد(تبریز نو)- در ضلع غربی چهارباغ- مسکونی بوده‌اند.
	۵	بعضی از ویژگیهای خاص این خیابان(چهارباغ) مانند عریض و مستقیم بودن، به لحاظ بصری برای این مسیر هویت ویژه ایجاد نموده اند و بعضی از ویژگیها،	تأکید بر هویت بخشی
	۳		چهارباغ به عنوان عریض ترین خیابان شهر، به همراه باغهای سلطنتی و عناصر فرعی منظره ساز(حوضهای آب، نهر آب میانی، سردر باغها و کفسازی مسیر، عناصر یادمانی شامل برج جهان‌نما و باغ هزارجریب در

		مانند وسعت مسیر، استفاده از آب جاری، بدنه سازی به وسیله باغها، ردیف درختان میانی، سکوهایی که بر روی نهر میانی ساخته شده بودند و... همه در راستای ایجاد هویت معنوی ویژه برای مسیر، به عنوان نمودی از راه های بهشتی در قرآن بوده است.	شمالی ترین و جنوبی ترین قسمت مسیر) به عنوان مسیری ویژه و عامل مهمی در سازمان هویت بصری پایتخت جدید صفویه بوده است. همچنین بعضی از ویژگی های مسیر مانند وسعت، استفاده از نهر آب میانی، بدنه سازی به وسیله باغها، ردیف درختان طرفین، و... در راستای ایجاد هویت معنوی ویژه، به عنوان نمادی از راههای بهشتی توصیف شده در قرآن بوده است.	
	تزیین	در منظره سازی این خیابان از بعضی عناصر فرعی چون سکوها، مخصوص نشستن بر روی نهر، دروازه های شهر و عناصر سازنده بدنه ها (دیوار، سردر کاخ- باغهای حاشیه و...) استفاده شده است.	در منظره سازی محور چهارباغ از عناصری مانند حوض آب و نهر میانی، کف سازی، سردر باغها، نشانه ها و عناصر یادمانی برای ایجاد منظری مهیج و زیبا و هویت دهنده به پایتخت جدید صفوی استفاده شده است.	استفاده از عناصر فرعی در منظره سازی.
	تزیین	در خیابان (چهارباغ) شهر مشهد، از حرم مطهر و عناصر مختلف طبیعی و مصنوعی جهت ایجاد پیوستگی، جهت و مقیاس، استفاده شده است تا سیمای (تصویر ذهنی) راه تقویت گردد.	۱- استفاده از ردیف درختان چتر در دو طرف مسیر و جوی آب جاری در وسط، پیروی از اصول واحد در ساخت عناصر مصنوع بدنه ها مانند سردرها، دیوارهای محصور کننده و تکرار بعضی عناصر مصنوع، مانند هفت حوض میانی، موجب تقویت تداوم مسیر شده است.	استفاده از عناصر تقویت کننده سیمای (ویژگیهای ذهنی) راه.
	مختص	۱- ردیف درختان وسط، کاخ-	۲- شیب طبیعی زمین به سمت رودخانه	

	۷۲	باغهای بدنه ها و آب جاری(نهر آب میانی) به منظور ایجاد پیوستگی. ۲- شیب طبیعی زمین (از دروازه بالاخیابان به سمت دروازه پایین خیابان) به منظور ایجاد جهت. ۳- دروازه های شمالی و جنوبی شهر و حرم مطهر جهت ایجاد مقیاس.	زاینده رود و کوه صفه، مهمترین عوامل طبیعی هستند که موجب جهت دار شدن مسیر خیابان چهارباغ گردیده است. ۳- عامل مقیاس به وسیله گره های اصلی مسیر شامل باغ هزارجریب، سی وسه پل، مدرسه چهارباغ، تکیه های درویش حیدری و نعمتی و حوض های میانی که در محل گره های فرعی قرار دارند، تأمین شده است.	
	۷۳	احداث خیابان(چهارباغ) شهر مشهد به همراه نهر میانی، علاوه بر برآوردن اهدافی، چون زیبایی، سرزندگی و... راه حل مناسبی برای انتقال پایدار آب مورد نیاز ساکنان و زائران شهر از خارج بوده است. به نظر می رسد پایدار بودن آب نهر میانی، یکی از دلایل پایدار ماندن درختان حاشیه آن تا چندین سال بعد بوده که سیاحان از وجود آنها در سفرنامه هایشان خبر می دهند.	در طراحی و منظره سازی محور چهارباغ، پایداری از اصول اساسی بوده که نحوه طراحی و استفاده از عناصر فرعی و اصلی در منظر خیابان را تحت تأثیر قرار داده است. ردیف درختان حاشیه، باغها و آب جاری به عنوان عناصر اصلی منظره ساز، در تصویر ذهنی و عینی این خیابان نقشی اساسی داشته اند. پایداری این عناصر منظره ساز، که پایداری منظر را به همراه دارد، منوط به تأمین پایدار آب بوده، که با اتخاذ تدابیر ویژه مهیا شده است.^{۱۶}	تأکید بر پایداری.
	۷۴			

جدول ۲: مقایسه میزان تشابه دو خیابان چهارباغ اصفهان و خیابان(چهارباغ) مشهد در عهد صفوی.

۸- نتیجه گیری

شرایط مکان و عناصر موجود در سایت بوده، از این رو، صور نمودی متفاوتی داشته است. نهر میانی و ردیف درختان حاشیه، از جمله عناصر مشابهی هستند که مطابق با شرایط محلی؛ در این دو مسیر استفاده شده اند. به نظر می رسد در خیابان چهارباغ شهر مشهد، به علت واقع شدن حرم مطهر در میانه مسیر، و همچنین جایگاه ویژه این خیابان در ایجاد ارتباط حرم با سایر مسیرهای

باتوجه به جدول(۲) می توان چنین نتیجه گیری نمود که در طراحی خیابان چهارباغ شهر مشهد و چهارباغ اصفهان از اصول واحدی در راستای ایجاد فضای عمومی چندمنظوره شهری با فرم خیابان استفاده شده است. لیکن اسناد تاریخی به دست آمده، گویای این واقعیت است، که کاربرد این اصول واحد، متناسب با

در واقع، مقوله هویت عامل بسیار مهمی بوده که متناسب با شرایط مکان، در نحوه و چگونگی استفاده از اصول مشترک خیابان (چهارباغ) سازی در عصر صفوی بسیار مؤثر بوده است. در چهارباغ اصفهان باتوجه به اینکه هویت شهر به عنوان باغ شهر و پایتخت جدید امپراتوری صفوی مورد توجه بوده، منظره سازی و عملکرد نیز در راستای تقویت هویت مزبور به کار گرفته شده است، درحالی که در خیابان (چهارباغ) مشهد، تقویت جایگاه فیزیکی و ذهنی حرم مقدس در ساختار شهر، به عنوان عامل اصلی هویت دهنده به شهر مدنظر بوده است. لذا کارکرد ارتباطی مسیر در درجه نخست اهمیت قرار گرفته و قسمت عمده فضای عملکردی را به خود اختصاص داده است. عناصر منظره ساز (ردیف درختان و نهر آب) نیز در وسط مسیر و در راستای تقویت هدایت دید به سمت حرم مطهر به کار رفته‌اند.

پی‌نوشتها

- ۱- شاه تهماسب بارها به مشهد رفت و به آبادی آن همت گماشت و به توسعه آن پرداخت؛ ازجمله، دستور تعمیر و بازسازی باروی شهر را که توسط شاه اسماعیل ساخته شده بود، صادر کرد و در پاره ای از قسمتهای آن به احداث برج و بارو پرداخت.
- ۲- چشمه کلت (چشمه گیلان یا چشمه گلسب یا چشمه جلست) واقع در ۲۱ کیلومتری شمال غرب شهر تبران (مرکز ولایت توس) از چشمه‌های بزرگ و مشهور دشت توس بوده که قرن‌ها قبل آبی زلال، گوارا و فراوان داشته است. سابقه انتقال آب چشمه کلت به مشهد، به دوره تیموری برمی‌گردد. امیر علیشیر نوایی، وزیر عالم و هنرپرور سلطان حسین بایقرا تیموری، جریان آب چشمه را از شهر تبران بازگرفته و به وسیله کانالی به شهر مشهد منتقل کرد (انصاری، ۱۳۸۶: ۸-۱۲).

۳ - خیابان: گلزار. (ناظم الاطباء). رسته‌ای که در باغ

فرعی و همچنین عبور زائران، کاربری ارتباطی مسیر نسبت به سایر کاربریها در درجه اول اهمیت قرار داشته است. از این رو، عناصر وابسته به منظر سازی و فعالیتهای تفریحی-گردشگری (ردیف درختان، سکوهای نشستن روی نهر میانی و...) در وسط مسیر قرار گرفته و بقیه فضا به عبور و مرور اختصاص داده شده است، لیکن در محور چهارباغ اصفهان، جذب ساکنان بخشهای سلجوقی شهر - به منظور افزودن بر رونق و سرزندگی بخش های جدید (صفوی)- از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده است.

علاوه بر این، طبق منابع تاریخی موجود، توجه شاه عباس به توسعه و تکامل و زیبایی اصفهان- به عنوان پایتخت- برای رقابت با قسطنطنیه، پایتخت دشمن درجه یک ایران بوده است. از این رو، تصمیم گرفته است اصفهان را -که پایتخت امپراتوری صفویه بوده - چنان بیاراید که مورد توجه سیاحان،تجار و سفرای خارجی قرار گیرد.

در همین راستا، بخشهای جدید شهر مطابق با الگوی باغ شهر و با استفاده از درختان به عنوان عناصر اصلی سازنده منظر شهری شکل می گیرد. چهارباغ در راستای معرفی هویت جدید شهر، به عنوان پایتخت امپراتوری صفوی؛ و همچنین بزرگترین گردشگاه مشجر شهر؛ مطابق با الگوی محور باغ ایرانی و به عنوان محور اصلی باغشهر صفوی احداث می شود. از این رو، باتوجه به اهمیت جذب حضور افراد در این محور، جاذبه های گردشگری در درجه اول اهمیت قرار می گیرد. لذا فعالیتهای و عناصر وابسته به منظر سازی و فعالیتهای تفریحی-گردشگری (ردیف درختان، سکوهای نشستن روی نهر میانی، قهوه خانه‌ها، سردر باغها و...) هم در وسط و هم در کناره ها و در جهت تقویت هویت گردشگری مسیر قرار گرفته‌اند.

می‌سازند، برای عبور و مرور و کنارهای آن را گل کاری می‌کنند(از ناظم الاطباء). راهی که در میان صحن چمنها باشد(آندراج). روشی که در باغها می‌سازند و در میان آن راه دارند. راه ساخته و بیشتر در میان دو صف درختان باغ. (یادداشت مؤلف). گذرگاه ها که میان باغچه ها و درخت ها به طول و عرض باغ ترتیب دهند در برابر یکدیگر(از انجمن آرای ناصری). هر کوی راست و فراخ و دراز که اطراف آن درخت و گل باشد(ناظم الاطباء).

۴- شایان ذکر است آنچه تفاوت اصلی خیابان قوروغ سمرقند با چهارباغ اصفهان است، به نوع و کیفیت استفاده از فضای خیابان مربوط می‌گردد. خیابان قوروغ خیابانی تشریفاتی و حکومتی بوده، در حالی که چهارباغ اصفهان یک فضای کاملاً عمومی و چندمنظوره بوده که استفاده حکومتی و تشریفاتی نیز داشته است.

۵- وی در سال ۱۳۰۷ هجری برابر با اکتبر ۱۸۸۹ میلادی وی به مشهد رفته و هشت روز در این شهر توقف داشته است.

۶- چنین به نظر می‌رسد که وامبری نهر را از قبل از ورود به خیابان توصیف کرده، از این رو، از اصطلاح مارپیچ وار در توصیف این نهر استفاده کرده است. سایر سیاحان بر مستقیم بودن نهر وسط خیابان تأکید کرده اند.

۷- بجز اصفهان و مشهد، در شهر شیراز نیز در عهد صفویه شبکه ای از چهارباغ به عنوان محورهای اصلی توسعه و نظام دهنده به بافت جدید شهر اضافه شده است. یک راسته اصلی از چهارباغ در ادامه محور شمالی-جنوبی قبلی و خارج از دروازه شیراز احداث شده(در راستای ایجاد هویت جدید در ورودی قدیمی شهر و تقویت هویت بصری محور طولی شهر) و چهارباغ دیگر به جهت غرب شهر و در حاشیه مجموعه شهری بنا شده در این دوره و از محل دروازه باغشاه احداث می‌شود که محور حرکتی اختصاصی و تفریحی بوده و بر راستای حرکتی اصلی عمود بوده است(به عنوان محور عرضی شهر). تاریخ دقیق ساخت چهارباغ های شهر شیراز مشخص نیست، لیکن چنین به نظر می‌رسد که آغاز احداث این خیابانها، با آن ویژگیهایی

که فیگورثروا، تاورنیه و شاردن توصیف می‌کنند، به دوران حاکمیت امامقلیخان(۱۰۲۱-۱۰۴۳هـ.ق) در این شهر بر می‌گردد. شاردن چهارباغ شمالی شهر شیراز را چنین توصیف می‌کند:

«دروازه اصلی شهر به خیابانی منتهی می‌شد که زیباترین بخش شهر بود. این خیابان مستقیم و طولانی پنجاه پا عرض داشت و از هر دو سو، به وسیله باغهایی که نمای درب ورودی‌شان دویست پا را در بر می‌گرفت، احاطه شده بود»(دبلیوفریو، ۱۳۸۰: ۸۱).

۸- زیباترین توصیف بهشت با به کار بردن ترکیبات: «جنات تجری من تحتها الانهار، جنات تجری من تحتهم الانهار، جنات عدن تجری من تحتهم الانهار» است، که نقطه اوج تصویر بهشتی است که در ۴۱ آیه از آیات شریف قرآن آمده و به معنی باغهایی است که پیوسته از زیر (درختان و قصرهای) آن (نه زیر زمین آن) جوی‌های آب (به مراد و امر بهشتیان) جاری است و یا شاخه‌های درختانش بر آب ها سایه افکنده و آبها زیر آنها قرار گرفته است.

ویژگیهای بهشت که در قرآن به آن اشاره شده است شامل تأکید بر مرکز، تشابه بصری در عین تضاد ذاتی با طبیعت دنیایی، وسعت، درختان، گیاهان، سایه و میوه، انهار و چشمه‌ها و آبشارها، غرفه‌های بهشتی، جاودانگی و ماندگاری، سبزی و خرمی و دیوار و در است.

۹- با توجه به توصیفات عنوان شده توسط سیاحان مختلف و همچنین توصیف منسوب به شاه عباس دوم که به وجود کاخهای زیبایی در دو طرف مسیر اشاره دارند، چنین به نظر می‌رسد که احتمالاً این کاخها دارای سردرها و دیوارهای باشکوهی بوده‌اند که چنین مورد توجه افراد مختلف قرار گرفته‌اند.

۱۰- ملاجلال منجم یزدی درباره زمان طرح چهارباغ چنین نوشته است: «طرح چهارباغ در این سال ۱۰۰۵هـ.ق واقع شد»(منجم یزدی، ۱۳۶۶: ۱۵۱).

اسکندر بیک منشی درباره آراسته شدن چهارباغ مطابق با انتظار پادشاه در سال ۱۰۲۵ هجری چنین نوشته است:

سایت، با کمک گرفتن از آب زاینده رود و شیب زمین و ایجاد نهرهایی منشعب از زاینده رود، که کل شهر را پوشش می داده و مادی نام داشته است، مشکل تأمین پایدار آب را حل کرده است» (حقیقت بین، ۱۳۸۶: ۲۳).

منابع

- ۱- اصطخری، ابواسحق ابراهیم. (۱۳۶۸). **مسالك و ممالك**، به اهتمام ایرج افشار، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ سوم.
- ۲- انصاری، مجتبی، هاشم حسینی، طاووسی و موسوی کوهر. (۱۳۸۶). «تأثیر عوامل جغرافیایی بر تکوین، گسترش و نابودی شهر تابران توس»، **فصلنامه علمی-پژوهشی علوم انسانی**، دوره یازدهم، ش اول (پیاپی ۵۰)، دانشکده علوم انسانی دانشگاه تربیت مدرس، صص ۱-۲۲.
- ۳- بابر، ظهیرالدین. (۱۳۰۸ هـ. ق). **بابر نامه موسوم به توزک بابری**، ترجمه بیرام خان، چاپ سنگی میرزا محمد ملک الکتاب.
- ۴- تاورنیه، ژان باتیست. (۱۳۳۶). **سفرنامه**، ترجمه ابوتراب نوری با تجدید نظر کلی و تصحیح حمید شیرانی، اصفهان: کتابخانه سنایی و کتابفروشی تأیید اصفهان.
- ۵- جزری، عزالدین علی ابن اثیر. (۱۳۵۱). **قصص الخاقانی (الکامل فی التاریخ الاسلام و الايران)**، ترجمه ابوالقاسم حالت و ...، تهران: علمی.
- ۶- حقیقت بین، مهدی. (۱۳۸۶). «طراحی پایدار در فضای سبز شهری اصفهان در دوره صفویه و تخریب آن در دوران معاصر»، **دو فصلنامه مدرس هنر**، دوره دوم، ش اول، بهار و تابستان، صص ۱۹-۲۷.
- ۷- دبلیو فریر، رونالد. (۱۳۸۰). **سفرنامه** (برگزیده و شرح)، ترجمه حسین هژبریان و حسن اسدی، تهران:

«القصه هرکس از امرا و اعیان و سرکاران عمارات به وقوف معماران و مهندسان شروع در کار کرده و در انجام آن ساعی گشتند و از آن تاریخ تا حال که سنه هجری به خمس و عشرين و الف (۱۰۲۵ هجری) رسیده و این شگرفنامه تحریر می یابد، عمارات باصفا و باغات دلگشا به نوعی که طرح کارخانه ابداع در عرصه ضمیر مبارک اشرف طرح افکنده بود» (منشی، ۱۳۷۷: ۸۷۲).

۱۱- «در سال ۱۰۱۱ سردار مشهور او به نام الله وردی خان مباشر اتمام ساختمان پل مزبور شد و به همین جهت پل مزبور را به نام الله وردی خان نامیده اند» (هنرفر، ۱۳۴۸: ۱۴-۱۹).

اسکندر بیگ منشی طرح سی و سه پل را مربوط به سال ۱۰۰۶ هجری عنوان نموده است: «در انتهای خیابان (چهارباغ) باغی بزرگ وسیع پست و بلند نه طبقه جهت خاص پادشاهی طرح انداخته به باغ عباس آباد موسوم گردانیدند و پل عالی مشتمل بر چهل چشمه به طرز خاص میان گشاده که در هنگام طغیان آب در کل یک چشمه به نظر در می آید قرار دادند» (منشی، ۱۳۷۷: ۸۷۲).

۱۲- «نواب کلب آستان علی را مهندسی بود صاحب بصیرت طراحی مانی سیرت و مهارت در طرح عمارت مهارتی داشت که مهندسان سر کوچه هنرمندی و مصوران کارخانه نقش بندی و معماران نامدار در طرح نقوش بدایع نگارش اقرار به عجز می نمودند» (منجم یزدی، ۱۳۶۶: ۲۳۶).

۱۳- «این معبر که می توان آن را گردشگاه مشجر عمومی اصفهان نامید.» (شاردن، ۱۳۶۲: ص ۱۴۶).

۱۴- ر.ک: ژان باتیست، تاورنیه. (۱۳۳۶). **سفرنامه**، ترجمه ابوتراب نوری، ص ۳۹۴.

۱۵- «اطراف آن [چهارباغ] را بر امرا و اعیان دولت قاهره قسمت فرمودند که هر کدام باغی طرح انداخته ...» (منشی، ۱۳۷۷: ۸۷۲).

۱۶- «دولت صفوی با وقوف به این اصل که برای پایداری هر باغ یا فضای سبزی در مرحله اول تأمین پایدار آب آن ضروری است، با تکیه بر اصل مفهوم مکان و شناسایی

- پژوهش فرزانه روز.
- ۸- سیدی، مهدی. (۱۳۷۸). *تاریخ شهر مشهد* (از آغاز تا مشروطه)، تهران: جامی، چاپ اول.
- ۹- شاردن، ژان. (۱۳۶۲). *سفرنامه شاردن* (بخش اصفهان)، ترجمه حسین عریضی، تهران: نگاه، چاپ دوم.
- ۱۰- طاهری، ابوالقاسم. (۱۳۴۸). *جغرافیای تاریخی خراسان از نظر جهانگردان*، شورای مرکزی جشن شاهنشاهی ایران.
- ۱۱- قصابیان، محمدرضا. (۱۳۷۷). *تاریخ مشهد* (از پیدایش تا آغاز دوره افشاریه)، مشهد: نشر انصار.
- ۱۲- کرزن، جرج. (۱۳۶۲). *ایران و قضیه ایران*، ترجمه وحید مازندرانی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- ۱۳- کمپفر، انگلبرت. (۱۳۶۳). *سفرنامه*، ترجمه کیکاووس جهانداری، تهران: خوارزمی.
- ۱۴- ماهوان، احمد، (۱۳۸۳)، *تاریخ مشهدالرضا(ع)*، مشهد: ماهوان.
- ۱۵- مخلص، محمدعلی. (۱۳۷۴). «مشهد؛ پایتخت افشاریان»، منتشر شده در کتاب *پایتختهای ایران*، به کوشش محمد یوسف کیانی، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور، چاپ اول.
- ۱۶- مک گر، گور، سی.ام. (۱۳۶۶). *سفری به ایالت خراسان*، ترجمه مجید مهدیزاده، مشهد: معاونت فرهنگی آستان قدس رضوی.
- ۱۷- مروی، محمد کاظم. (۱۳۷۴). *عالم آرای نادری*، ج ۱، تصحیح و مقدمه از محمد امین ریاحی، تهران: انتشارات علمی.
- ۱۸- منشی، اسکندریگ. (۱۳۷۷). *تاریخ عالم آرای عباسی*، ج ۲، تصحیح محمد اسماعیل رضوانی، تهران:
- دنیای کتاب.
- ۱۹- منجم یزدی، ملاجلال. (۱۳۶۶). *تاریخ عباسی یا روزنامه ملاجلال*، تهران: وحید.
- ۲۰- مهریار، محمد، فتح الله یف، فخاری تهرانی و قدیری. (۱۳۷۸). *اسناد تصویری شهرهای ایرانی دوره قاجار*، تهران: دانشگاه شهید بهشتی و سازمان میراث فرهنگی کشور (پژوهشگاه)، چاپ اول.
- ۲۱- ویلبر، دونالد. (۱۳۸۵). *باغهای ایرانی و کوشک-های آن*، مترجم: مهین دخت صبا، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- ۲۲- هنر، لطف ا. ... (۱۳۴۸). «دو پل تاریخی مشهور اصفهان از دوره صفویه»، *هنر و مردم*، دوره ۷، ش ۸۱، صص ۱۴-۱۹.
- 23-Fraser, James Baillie, (1984), *Narrative of a Journey Into Khorasān: in the Years 1821 and 1822*, Oxford University.
- 24-Vambery, Arminius, (1973), *Arminius Vambery, his life and adventures*, New York, Cassell.
- 25-Yate, A. C. (Arthur Campbell), (1887), *England and Russia face to face in Asia, Edinburgh and London* : W. Blackwood and sons, Digitizing by MSN.
- 26- <http://www.panoramio.com/photo>.